

KERESZTES-TAKÁCS ORSOLYA*

Lakhatási viszonyok és az oktatási intézményekhez való hozzáférés a hajdúböszörményi szegregátumokban

E tanulmányban a hajdúböszörményi, nagy létszámban romák lakta szegregátumok lakhatási és élhetési körülményeit mutatom be. A felmérés célja a hajdúböszörményi külterületi településrészein élő roma és nem roma lakosság jellemzőinek megismerése, az általános problémák feltárása, melyek a gyakorlati szakembereknek is segítségül szolgálhatnak ezen társadalmi probléma hatékony kezelésére, a szegregált viszonyok javítására. Az elemzéshez egy 2014-ben 479 háztartásban felvett kérdőíves felmérés adatait használom, melyek alapján feltérképezhetjük a város szociálisan hátrányos csoportjainak főbb jellemzőit.

A kutatás előzményei

Magyarországon a rendszerváltást követően felerősödtek a társadalmi különbségek és ezzel párhuzamosan a szegregációs jelenségek is. Nem csak a falvak, a nagyobb városok is áldozatul estek a szegregáció jelenségének, a kirekesztő légkör felerősödésének. Hajdúböszörmény külső városrészein is szegregátumok alakultak ki, melyekre jellemző az alacsony státuszú népesség, többek közt a nagyarányú roma népesség. A térben együtt élő romák és nem romák társadalmi helyzete a legtöbb területen hasonló, tehát nem etnikai sajátosságról beszélünk, mikor a nem megfelelő lakáskörülményeket, alacsony iskolázottságot azonosítjuk a roma csoportokkal, hanem a szocio-ökonómiai helyzetről, mely részeként a földrajzi elhelyezkedés is sodorhat embereket a szegénység felé. A hajdúböszörményi szegregátumok is romák és

* PhD hallgató az ELTE Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézetében.
E-mail: keresztes-takacs.orsolya@ppk.elte.hu

nem romák együttéléséből álló, alacsony iskolai végzettségű emberek lakta és alacsony arányú foglalkoztatású, elszegényedett településrészek.¹

A szegregált lakónegyedekre jellemzőek a túlszűfolt épületek, a lakás- és környezeti körülmények, melyek gyakran az egészségre ártalmasak, a közszolgáltatások részben vagy teljesen hiányosak. A szegregált területek társadalma szervezetlen, jellemzően magas munkanélküliségi rátával. A fejlesztésekből, támogatásokból sokszor kimaradnak, és mindez még mélyebbé teszi a társadalmi különbségeket és fokozza a konfliktusokat.²

Hajdúböszörmény is azokhoz a funkcióhiányos városokhoz tartozik, melyek nem tudják megfelelően biztosítani térségük és lakosságuk ellátását, valamint a munkahelyteremtésben, közigazgatásban, üzleti tevékenységekben, az oktatás és a kulturális élet terén betölteni központi szerepüket. Tovább súlyosbítják a helyzetet a városban található leromlott fizikai állapotú és társadalmi státuszú, szegénységgel, munkanélküliséggel, magas arányú roma lakossággal, alacsony gazdasági aktivitással, leromlott állapotú lakókörnyezettel jellemezhető településrészek, amelyek felújításra szorulnak.³

A 2010-es Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiájában⁴ megfogalmazottak szerint a 90-es évekre jellemző, hogy Hajdúböszörmény migrációs központtá vált, különösen az alacsony iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű csoportok számára. Főként Debrecenből, de Észak-Magyarországról is kezelhetetlen létszámú roma és nem roma alacsonyan iskolázott, munkanélküli és a szegénység kultúrájában élő család költözött különösen Hajdúböszörmény külterületeire, így vált a város a 34. legnépesebb településsé, a 2011-es népszámlálási adatok szerint lakossága 31 725 fő.⁵ Ennek megfelelően a foglalkoztatási ráta is igen alacsonynak mondható, kicsit több mint 50%, a lakosság többi része inaktív. Az egykor igen prosperáló hajdúváros ma helyét és

¹ Mező Barna: Párhuzamos társadalmak..., *i. m.*, 2013, 70.

² Kadét Ernő – Varró Gabriella: A roma lakosság..., *i. m.*,

³ Lásd: Tímár Lajos: A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete..., *i. m.*, 1996, 115.

⁴ Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája..., *i. m.*, 2010.

⁵ KSH: 2011. évi Népszámlálás. Területi adatok..., *i. m.*, 141.

szerepét keresi a térségben, szerkezetátalakítási, foglalkoztatási gondokkal küzd.

A Város Önkormányzata által tervezett fejlesztési konstrukcióban antiszegregációs programra is kitérnek,⁶ hiszen Hajdúböszörmény külterületén is jelenlévő jelenség a szegregáció, amikor a különböző csoportok közötti társadalmi távolság térbeli távolsággá válik. Ezeken a területeken általában az aktív korú népességen belül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya magasabb 50%-nál. A szegregáció állandósítja az egyenlőtlenségeket azáltal, hogy egyenlőtlen a különböző szolgáltatásokhoz való hozzáférés, az infrastrukturális elérhetőségek és a családok jövedelme. A lakóhelyi és az életkörülmények szintkülönbsége társadalmi hátrányt jelent. A szegregáció jelensége főleg az alacsony iskolázottságú és a szakképzetlen rétegeket szorítja perifériára. A társadalmi folyamatokból adódó etnikai csoportok területi elkülönülése kedvez az etnikai gettó kialakulásának.

A kutatás célja és módszertana

A tanulmány alapjául szolgáló felmérés célja a hajdúböszörményi szegregátumok roma és nem roma lakosság jellemzőinek megismerése, háztartások helyzetének bemutatása és az általános problémák feltárása. A vizsgálat kiterjed a családok szociális, lakhatási állapotfelmérésére, a családszerkezetre, valamint az oktatási viszonyokra is.

A kutatás célcsoportját a város hátrányos helyzetű társadalmi csoportja, azon belül pedig a különösen kedvezőtlen társadalmi és gazdasági pozícióban lévő roma/cigány lakosság képezi. A mintavétel szakértői kiválasztás módszerén alapult. Mivel a romák csoportja igen heterogénnek mondható, létszámukra, területi illetve nem és kor szerinti megoszlásukra vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésünkre, a valószínűségi mintavétel lehetetlen, így nem valószínűségi eljárással került a minta kiválasztásra.

A kérdőívek felvételét hét fő felkészített kérdezőbiztos végezte a 2014 júniusi–szeptemberi időszakban. A szociális segítők a város szegregált területein dolgoztak: Bólyai János utca, Liszt Ferenc utca, Bíró Lajos utca, Bocskai Szőlőskert, Középkert területe, Móra

⁶ Uo. 241.

Ferenc utca, Hajdúvid, Bodaszőlő. Feladataik közé tartozott az adatfelvétel mellett a segítő beszélgetés és kapcsolattartás, segítségnyújtás a lakosok fizikai szükségletek kielégítésében, háztartássegítés; közösségek mentálhigiénés igényeinek, szükségleteinek feltárása; egyének, párok, csoportok életvezetési problémáinak felismerése, a telepeken élő lakosság szociális helyzetének felmérése; a veszélyeztetett családok felismerése, felmérése.

A 2014-ben végzett teljes körű felmérés során 479 háztartásban végeztük el a kutatást. A végső mintába 382 roma, valamint 82 nem roma háztartás került – a többi háztartásnál nincs adatunk. A város roma közössége viszonylag szegregáltan, de térben a nem romákkal keverten élnek. A különböző lakóövezeteket hasonló társadalmi státuszú romák és nem romák alkotják, így lehetőségünk nyílik összevetni a roma és nem roma adatokat is.

A minta jellegzetességei

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján tehát a romák részaránya a városban alig harmada az országos átlagnak (2,2%),⁷ de a valós létszámot ennek többszörösére teszik, akár három-négyszeresére. Hajdúböszörményben a város önkormányzatának megbízásából az elmúlt években több, a romákat is érintő felmérés készült, amelyek alapján feltételezhetően hozzávetőlegesen 3500 roma él.⁸ A város roma közössége a felmérések alapján szegregáltan jelenik meg. Mindez azt jelenti, hogy a romákkal egy lakóövezetben a hasonló társadalmi státuszú nem romák élnek, akik körében a egyes házasságok és együttélés miatt jelentős az etnikai öndefiníció bizonytalansága.

A visszaérkezett kérdőívek alapján azt tekintjük romának a nemzetiség tekintetében, aki a roma választ jelölte meg. Ez alapján a nemzetiség megválaszolásánál a 479 kitöltő közül 82 családfő, azaz a felmérték 17,12%-a magyarnak vallotta magát, 382 fő, 79,75%-uk a roma nemzetiséget jelölte meg, elenyésző számban csupán 2 fő (0,4%) egyéb nemzetiségűnek tartja magát, míg a kitöltők közül 13-an, a minta 2,7%-a nem tudja vagy nem kívánt válaszolni erre a

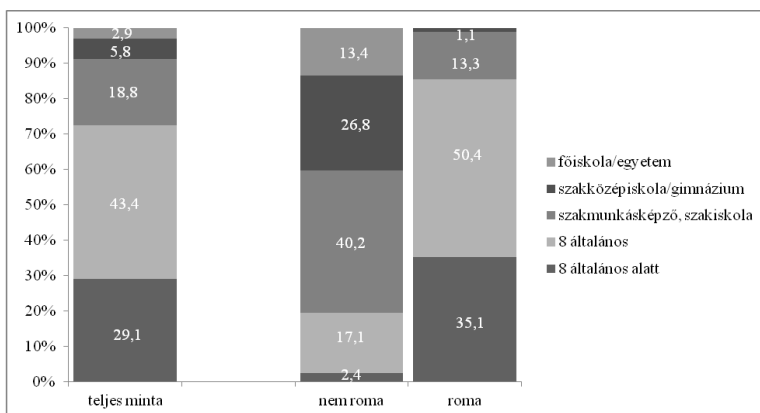
⁷ Uo. 159.

⁸ Az Országos Roma Önkormányzat által szolgáltatott adatok alapján

kérdésre. A beérkezett etnikai adatok alapján azokat a háztartásokat jelöljük roma háztartásként, ahol a kitöltő magát annak definiálta.⁹

Iskolázottsági adatok

A felvett mintából érvényes adatot megadóak 91,3%-a legfeljebb szakmunkás iskolai végzettséggel, illetve a mintában szereplők közül 72,5%-a maximum 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezik (lásd 1. ábra). Összességében a családok 91,3%-a alacsony iskolai végzettségűnek mondható, mely utal a családok hátrányos helyzetére. A mintában szignifikáns eltérés mutatkozik ($p = 0,000$, Cramer's $V = 0,532$) a roma és nem roma családok között az iskolai végzettség tekintetében. Ez alapján a kisebb mintaszámú nem roma családok iskolai végzettsége átlagosan a szakmunkás vagy annál magasabb iskolai végzettség, míg a roma háztartások családfői esetében maximum 8 általános befejezett iskolai végzettség az átlag (lásd 1. táblázat).

1. ábra A végzettség megoszlása a teljes mintában és azon belül a roma és nem roma csoportokban

⁹ Ebben a kutatásban nem elemizzük az etnikai/nemzeti identitás konstruálásának kérdését, így a „roma” kifejezést használjuk, még akkor is, ha beás cigányokról van szó, tekintve, hogy a kisebbségi önkormányzatok is egységesen a roma megnevezést használják.

Foglalkoztatottsági adatok

Ahogy már több kutatás is rámutatott a foglalkoztatottsági ráta és az iskolázottsági szint egyenes arányban áll egymással.¹⁰ A rendszerváltás következményeként a roma kisebbség kiszorult a munkaerőpiacról, akár a pályakezdők munkavállalási esélyeit nézzük, akár a felnőttek munkanélkülivé válását.¹¹ 2009-ben a felnőtt korú roma lakosság 23%-a mondta el magáról, hogy dolgozik, 31% munkanélküliként definiálta magát, további 44% inaktívnak (gyermekét otthon nevelő, háztartásbeli, nyugdíjas). A háztartások 60%-ában egyáltalán nincs aktív pénzkereső a családban. Erre az élethelyzetre be is rendezkedtek, az államtól kapott támogatások fontos szerepet töltenek be a roma családok gazdasági életében. Főleg szükségsgazdálkodás folyik ezen háztartásokban, így a rezsire és a ruházati cikkekre fordított kiadások azok, amelyek egyértelműen háttérbe szorulnak.¹² Szabóné Kármán Judit idézi Kemény és munkatársainak kutatásait, mely szerint 2003-ban a munkaképes korú roma férfiak 28%-a, a nők 15%-a dolgozott, szemben a teljes népességben 56,5%-os és 43,7%-os arányával.¹³ Ezek az adatok jól szemléltetik a roma népesség kiszorulását a munkaerőpiacról, melynek következményei nem csak a romákat érinti kedvezőtlenül, hanem gazdasági és morális szempontokból az egész országot is. A munkaerőpiacra való bekerülésnél figyelembe kell venni, hogy a munkaadók nagy százaléka a többségi társadalomból kerül ki, így a roma álláskeresőknél az esetleges előítéleteikkel is szembesülniük kell. A munkaerőpiacról való kiszorulást az arányaiban átlagosan alacsonyabb iskolázottságuk okozza, hiszen az új piaci viszonyok között a munkaadók inkább a képzetlen munkaerőktől váltak meg. Mikor iskolázatlanságról beszélünk, nem csak a megtanulandó tudástőke hiányát értjük alatta, hanem az iskolai szocializációt, egy adott közösségbe való beilleszkedés megtanulásának hiányát is.

A romák legjelentősebb foglalkoztatója a település önkormányzata. A munkába helyezésüknek is szinte egyetlen

¹⁰ Kertesi Gábor – Varga Júlia: Foglalkoztatottság és iskolázottság Magyarországon..., *i. m.*, 2005. és Surányi Éva – Kézdi Gábor: *Nem-kognitív készségek mérése...*, *i. m.*, 2010, 8.

¹¹ Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: *Romakép...*, *i. m.*, 2001.

¹² Marián Béla: *Roma Társadalom...*, *i. m.*, 2009.

¹³ Szabóné Kármán Judit: *A magyarországi roma/cigány értelmiség... ..*, *i. m.*, 2012.

lehetősége az önkormányzat által szervezett közhasznú, közcélú foglalkoztatás. Az önkormányzat lehetőséget biztosít közfoglalkoztatás keretében a nyolc általános iskolai alapvégzettség megszerzésére, hiszen a romák többségére az alacsony iskolázottság jellemző, a tizenéves tankötelezettségüket betöltők között nagyon sokan még a negyedik osztályig sem jutottak el. Ezt a problémát tovább fokozza az is, hogy a hátrányos helyzetben lévő gyerekek – sokszor magatartásbeli gondokra hivatkozva – csak magántanulóként teljesíthetik tankötelezettségüket, akik a későbbiekben a munkanélküliek állományát gyarapítják majd.¹⁴

A szakirodalomhoz képest a hajdúböszörményi mintában igen magas foglalkoztatási rátával találkozunk. A háztartásokban élő felnőtt személyeket együtt vizsgálva összesen 958 fő foglalkoztatási adatait kaptuk meg, mely alapján a minta 58,58%-a jelenleg dolgozik. A nemek között a foglalkoztatási arány tekintetében elenyésző különbséget tapasztalunk. Eszerint a férfiak 60,00%-a, a nők 57,11%-a dolgozik a kérdőív kitöltésének az idején. Mivel sok esetben a nők gyermeket nevelnek, háztartást vezetnek, így a nemek közti kiegyenlített foglalkoztatási arány meglepő. A szegregált térség általánosnak tartott jellegzetességei miatt maga a munkavállalók magas száma is nem várt eredményeket hozott.

Ha a foglalkoztatási adatokat összevetjük az etnikai adatokkal is, akkor láthatjuk, hogy a roma identitású családokban az egyének 70,17%-a rendelkezik munkával, míg a magyar nemzetiséget megjelölők 81,48%-a (lásd 1. táblázat). A hajdúböszörményi romák körében mért foglalkoztatási arány olyannyira magas, mint a tíz évvel ezelőtti foglalkoztatási ráta a teljes magyarországi népesség körében. A magas szintű munkavállalási arány valószínűleg a különböző közfoglalkoztatási programoknak is köszönhető. A település honlapján olvashatjuk, hogy a 2014-2015 közötti időszakban több mint 1.200 fő foglalkoztatására van lehetősége, a közfoglalkoztatás ennyi embernek biztosít munkalehetőséget.¹⁵ A dolgozó felnőttek mintegy 48,33%-a a közfoglalkoztatás keretein belül dolgozik.

A közfoglalkoztatottság sokszor demoralizáló tulajdonsága mellett meg kell említeni annak pozitív hatásait is, miszerint a

¹⁴ Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája..., *i. m.*, 2010, 178.

¹⁵ Fórizs László: Közfoglalkoztatás... ..., *i. m.*

gyermek azt látja, hogy szülei reggel munkába indulnak, dolgoznak, pénzt keresnek. Ez mindenképpen pozitív, motiváló hatását a gyermek szocializációját tekintve, ugyanakkor hosszú távú perspektívát nem tár sem a gyermekek, sem a dolgozó felnőttek elé, sem a munka tartalmát, sem annak időszakos jellegét, sem az érte járó munkabért tekintve.

A mintában alacsonyabbnak tűnő munkanélküliség megtevesztő lehet a közfoglalkoztatottak alacsony munkabérért való foglalkoztatása és az időszakos jellegű munkavégzések miatt. Jellemzőek a vidéki településeknél a rotációs munkanélküliek, vagyis akik a munkanélküliség és a közfoglalkoztatás körforgásban élnek évek óta, stabil munkahelyük nem igazán volt előtte sem, és a helyi tényleges munkalehetőségek hiánya miatt nem is valószínű a későbbiekben sem.

A kitöltők által írt leggyakoribb munkák sok esetben fizikai munkához kötődnek, illetve nagy arányban jelölték meg a munkanélküliséget, nők esetében a gyermeknevelési segély valamely formáját vagy a háztartásbeliséget. A leggyakoribb foglalkozásnak a segédmunkás/betanított munkás munkaköröket nevezték meg, a kitöltők 36,63%-a dolgozik ilyen munkakörben. A hajdúböszörményi varrodának köszönhetően a foglalkozásáról számot adók 11,78%-a varrónőnek jelölte meg foglalkozását.

Ennek alapján megállapítható a végzettséggel szoros összefüggésben, hogy a mintánkban 82,4%-ban fizikai munkát végeznek. Szellemi munkát a háztartások családfői közül 7%-a végez, melyek leginkább az orvos, tanár munkakörök. A felmért hajdúböszörményi szegregátumokban a lakosok 15,87%-a munkanélküli, 12,11% háztartásbeli/kisgyermekét nevelő, és elenyésző százalékban nyugdíjasok, rehabilitációs járadékban részesülők vagy egyéb eltartottak jelennek meg a gazdasági értelemben vett inaktívak között.

A családon belüli nyelvhasználat

Az állapotfelmérésnél fontosnak tartottuk azt is megtudni, hogy a roma lakta területeken a roma/cigány nyelvet használják-e, kultúrájuk részét képezi-e a nemzetiségi nyelvhasználat. Korábbi kutatások alapján a hazai cigányság döntő része magyar anyanyelvű. Az oláh cigányok beszélnek az indiai eredetű cigány nyelvet, míg

kisebb részük a beások, a román nyelv egyik dialektusát használják.¹⁶

Az 1999. évi becslések alapján Heltai János szerint a romák 20-25%-a beszéli valamelyik cigány/roma nyelvet a magyar nyelv mellett.¹⁷A mintánkban a kitöltők kevesebb, mint 10%-a jelölte be, hogy magyar és nemzetiségi nyelven is beszél a családjával. Csak a nemzetiségi nyelvet senki nem jelölte meg. Ha csak a roma csoportot tekintjük az elemzés alapjának, 10,93%-a beszél nemzetiségi nyelven is, de emellett a magyar nyelvet is használja (lásd 1. táblázat). Ez azt mutatja, hogy a kultúra részét igen kevés esetben képezi a saját nyelv ismerete, lehet, hogy kivesszőben van a cigány/roma nyelv, de az a valószínűbb, hogy romungró cigányok lakta a hajdúböszörményi városrész. Tehát a nyelvhasználat tekintetében erősen asszimilálódott a helyi roma/cigány kisebbség.

		total	Nemzetisége	
		teljes minta	nem roma	roma
Iskolai végzettség* (p=0,000, Cramer's V=0,532)	8 általános alatt	29,1%	2,4%	35,1%
	8 általános	43,4%	17,1%	50,4%
	szakmunkásképző, szakiskola	18,8%	40,2%	13,3%
	szakközépiskola/gimnázium	5,8%	26,8%	1,1%
	főiskola/egyetem	2,9%	13,4%	,0%
Jelenlegi foglalkoztatottsági státusz (p=0,083)	igen	72,0%	81,5%	70,2%
	nem	28,0%	18,5%	29,8%
Foglalkozás jellege* (p=0,000, Cramer's V=0,344)	egyéb	10,7%	1,6%	12,9%
	fizikai	82,4%	75,4%	85,6%
	szellemi	7,0%	23,0%	1,5%
Nyelvek, amelyeken a családdal beszél* (p=0,000, Cramer's V=0,220)	csak magyarul	91,1%	100,0%	89,1%
	magyarul és nemzetiségi nyelven is	8,9%	,0%	10,9%
	csak nemzetiségi nyelven	,0%	,0%	,0%

1. táblázat A minta főbb jellemzői¹⁸

¹⁶ Lakatos Szilvia: A románi/lovári nyelv..., *i. m.*, 2006.

¹⁷ Heltai János Imre: A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek..., *i. m.*, 1999.

¹⁸ A különböző kategóriák mentén jelzett szignifikanciaszint és erősség a két csoport közti különbséget jeleníti meg. A táblázatban kiemeltük a teljes mintához képesti minimum 10 %-os különbséget (abszolút értékben, irány jelzése nélkül).

Lakhatási körülmények - a roma és nem roma háztartások jellemzői Hajdúböszörményben

Marián Béla 2009-es vizsgálata¹⁹ rámutatott arra, hogy bár a roma családok lakásának felszereltsége elmarad a nem roma családokétól, de a lakáskörülmények jelentősen sokat javultak a 70-es évektől kezdve. Ennek oka a különböző telepek felszámolása és a cigányság városiasodása, de még így is egy 2010-es felmérés alapján 500-1660 közé teszik a cigány szegregátumok számát, melynek egy jelentős része az északkeleti régióban van, ám jellemzőek a városi gettók a főváros belső kerületeiben és sok vidéki városban is megtalálhatóak. Ezekben a telepeken összesen 300 ezer ember él.²⁰ Kertesi Gábor a „Társadalmi felzárkóztatás és romák integrációja” című konferencián hangsúlyozta, hogy a roma fiatalok egészségi állapota és életkörülményeik rosszabbak, mint nem roma társaiké, ez azonban nem az etnikai hovatartozásukkal magyarázható, hanem ennek oka a társadalmi státuszban keresendő, mellyel részben gyengébb iskolai teljesítményük is magyarázható.²¹

Hajdúböszörményben a romák által lakott önkormányzati bérlakások a város térszerkezetében jól körülhatárolhatóan találhatóak, részben ezek alkotják a Déli-Lucernás roma lakóövezetét. Otthonaikban a legtöbb helyen túlszűfolttság uralkodik, amelynek leggyakrabban az összeköltözések vagy a magas gyerekszám az oka. Mivel a roma háztartások létszáma több, mint másféltszerese a városi átlagos háztartási létszámnak, a romák esetébe nagyon magas laksűrűséget találunk.²²

Az egy lakásban élők száma

A családméretre adott válaszokat a Tót Éva kutatásaiban használt felosztás alapján kategorizáltuk,²³ mely alapján 2-3 fős, 4 fős, 5 fős, 6-10 fős családméreteket különböztetünk meg. Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az átlagosnál nagyobb méretű családokkal

¹⁹ Marián Béla: Roma Társadalom..., *i. m.*, 2009. 9.

²⁰ Szabóné Kármán Judit: A magyarországi roma/cigány értelmiség..., *i. m.*, 2012.

²¹ Kertesi Gábor: Társadalmi felzárkóztatás és a romák integrációja..., *i. m.*, 2010.

²² Fónai Mihály – Fábíán Gergely – Filepné Nagy Éva – Pénzes Mariann: Szegénység, egészség és etnicitás:..., *i. m.*, 2007, 60.

²³ Tót Éva: A hátrányos helyzetű tanulók..., *i. m.*, 1997, 11.

állunk szemben az esetek 60,75%-ban (5 fős és 6-10 fős családok együttesen), a háztartások 40,7%-ban különösen nagyméretű (6 fő feletti) családok alkotják a mintát. Több kutatás is rámutatott már, hogy minél alacsonyabb szinten iskolázottak a szülők, annál nagyobb a gyermekszám, így az erre vonatkozó számításokat ez esetben is érdemes elvégezni. Ez alapján látható, hogy a szülő iskolai végzettsége fordított arányban áll az egy háztartásban élők számával, vagyis minél magasabb az iskolai végzettség, annál kevesebben élnek együtt, mely összecseng a más tanulmányokban talált eredményekkel. Így a mintában résztvevő háztartásfőknél is jó szignifikanciaszint mellett ($p = 0,000$) gyenge fordított irányú együttjárás figyelhető meg a szülők végzettsége és a családméret között (korreláció = $-0,313$).

A 2010-es hajdúböszörményi felülvizsgálat alapján kiderül, hogy a háztartások átlagos háztartásnagysága 2,85 fő, ami megfelel az Észak-alföldi régió adatának. Igen magas a kétfős és az egyfős háztartások aránya, a gyermekes háztartásoknál a kétyerekes háztartás a legjellemzőbb. Viszonylag magas azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol a szülők is a háztartásban élnek.²⁴

Ezzel szemben jelen kutatásunkban az egy háztartásban átlagban élő személyek száma 6 fő (5,61), ami duplája a 2010-es hajdúböszörményi adatoknak és több mint kétszerese a 2010-ben átlagos magyar háztartások méretéhez képest (KSH – egy háztartásban élők átlaga = 2,31).²⁵ A legmagasabb egy háztartásban élő gyerekszám a kilenc, de a legtöbb családban 2-3 gyerek él (az átlag 3, a szórás 1,407). Az egy háztartásban több mint 10 fő együttélése az esetek 7,52%-ban fordul elő. Ezekben a családokban a gyerekszám is magas.

Az esetek 27,6%-ban valamelyik nagyszülő is együtt él a családdal, valamint 11,5%-ban a szülők testvérei is egy háztartásban élnek. Ritkán, egy-egy elenyésző esetben él együtt a családdal nagyszülő, sógor vagy más rokon. Ezek az eredmények korrelálnak a 2010-es hajdúböszörményi felülvizsgálat adataival. Általánosságban elmondható, hogy a családokban az átlagot tekintve több mint 5 személy él együtt (átlag = 5,67, szórás = 2,823).

²⁴ Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája..., i. m., 2010. 179.

²⁵ KSH: Társadalmi helyzetkép 2010 – Lakáshelyzet..., i. m., 2010. 24.

Lakásterület és szobaszám

A Hajdúböszörmény városának adatszolgáltatása alapján, a 2010-ben készült Szociális Szolgáltatástervezési Konceptiójának Felülvizsgálata című tanulmány²⁶ azt taglalja, hogy a város lakásainak átlagos alapterülete 83 m^2 ; a városban élő romák lakásainak alapterülete $63,3 \text{ m}^2$, azaz negyedével kisebb, mint a városi átlag. A városban a két leggyakoribb lakásméret a $41-60 \text{ m}^2$, ami a m^2 mérete, és a $86-100 \text{ m}^2$ -es lakások. Ezzel szemben a roma háztartásokban a 30 m^2 -alatti és a $41-60 \text{ m}^2$ -es lakások a leggyakoribbak.²⁷

Jelen kutatásunk alapján a hajdúböszörményi szegregátumokban 25 m^2 a legkisebb és 100 m^2 a legnagyobb lakás, ha mindent összevetünk, akkor $53,87 \text{ m}^2$ az átlagmérete a lakásoknak (szórás = $10,85$). A 2010-es KSH Lakáshelyzet felmérésből kiderül, hogy Magyarországon az átlagos lakásméret 79 m^2 ,²⁸ ehhez képest a kutatásunkban lényegesen kisebb átlagos lakásmérettel állunk szemben, amely összecseng a 2010-es hajdúböszörményi felméréssel is (lásd 2. táblázat).

A szobaszám és a lakásméret között erős korreláció figyelhető meg ($p = 0,000$, $r = 0,709$), viszont ezek függetlenek az egy háztartásban élők számától. Vagyis a lakás méretét nem az határozza meg, hogy hányan élnek az adott háztartásban, sokkal valószínűbb, hogy azt a család gazdasági helyzete determinálja. Ha a 2010-es laksűrűségi adatokat²⁹ összehasonlítjuk a jelen kutatás eredményeivel, akkor azt láthatjuk, hogy Magyarországon átlagosan 231 fő él száz lakásban, míg a hajdúböszörményi felmérésben ennek több mint a duplája, 561 fő a népsűrűség száz lakásonként. A roma háztartások létszáma több mint két és félszerese a városi átlagos háztartási létszámnak, a romák esetében nagyon magas laksűrűséget találunk. A 2010-es lakás számokkal összehasonlítva is más eredményt kapunk, hiszen a KSH adatai szerint 100 szobára 89 lakos jut, míg jelen felmérésünkben 100 szobában 467 fő él.

²⁶ Hajdúböszörmény Város Önkormányzata..., *i. m.*, 2008-2010. 8.

²⁷ Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája..., *i. m.*, 2010, 178.

²⁸ KSH: Társadalmi helyzetkép 2010 – Lakáshelyzet..., *i. m.*, 2010, 6.

²⁹ Uo.

	teljes minta		Nemzetisége			
			nem roma		roma	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
Egy lakásban élők száma* ($p=0,000$, Cramer's $V=0,281$)	5,67	2,82	4,09	1,94	6,00	2,88
Lakésterület* ($p=0,000$, $F=9,267$)	53,87	10,86	57,71	8,95	52,96	10,80
Szobaszám* ($p=0,000$, Cramer's $V=0,279$)	2,35	0,70	2,74	0,68	2,27	0,68

2. táblázat A lakhatási körülmények jellemzői ³⁰

A lakások komfortossága

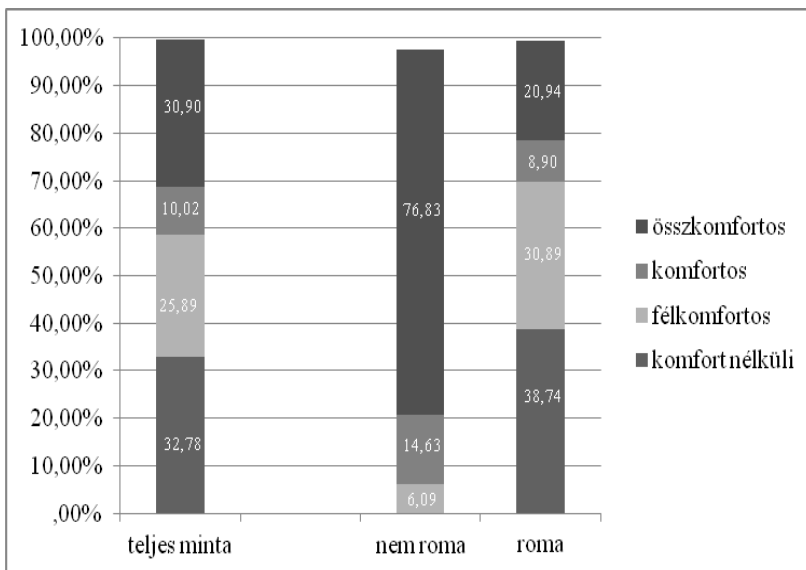
A város alacsony státuszú roma és nem roma háztartásainak a komfortossága kifejezetten alacsony. Különösen a fűtési módok tekintetében beszélhetünk erről,³¹ bár erre jelen felmérésünk nem tér ki. Az épületek műszaki állaga messze normák alatti, az egy főre jutó alapterület és légköbméter elégtelen, általában hiányzik a megfelelő ivóvíz, nincs csatornázás, nem megfelelőek vagy nincsenek is árnyékszékek, általában nincs villany, gáz, általában nincs járda és szilárd burkolatú közút. A szegregátumokban a komfort nélküli és félkomfortos lakások száma meghaladja az 58%-ot, az egyszobás lakások száma pedig 10% körüli, de eltéréseket találunk a város roma és nem roma lakosai között.

Ha a lakások jellemzőinél etnikai megoszlásnál is megtekintjük az értékeket, akkor látható, hogy zömében a roma háztartások a komfort nélküli, vagy félkomfortos lakások. Az ennél magasabb komfortfokozatú lakásokat jellemzően nem romák lakják. A két csoport közti különbség szignifikáns a komfortfokozat tekintetében ($p = 0,000$, Cramer's $V = 0,356$), azonban a képzeletbeli olló szára a roma és nem roma lakosokat összehasonlítva nem teljesen egyszerre nyílik. Míg a nem roma lakosoknál egy felfelé ívelő tendencia van, vagyis minél magasabb komfortfokozatú a lakás, annál többen élnek benne, addig a roma lakosoknál megfigyelhető, hogy igen magas, több mint 69%, akik alacsony komfortfokozatú lakásban laknak, és az

³⁰ A különböző kategóriák mentén jelzett szignifikanciaszint és erősség a két csoport közti különbséget jeleníti meg. A táblázatban kiemeltük a teljes mintához képesti minimum 10 %-os különbséget (abszolút értékben, irány jelzése nélkül).

³¹ Fónai Mihály – Fábíán Gergely – Filepné Nagy Éva – Pénzes Mariann: Szegénység, egészség és etnicitás..., *i. m.*, 2007, 67.

összkomfortos lakások 20,94%-át romák lakják. A komfortos lakások aránya a romák esetében csupán 8,9%, vagyis olyan, mintha a középréteg kevésbé lenne megtalálható a mintában szereplő roma népességben (lásd 3. táblázat). Igen mérsékelt számban látunk nem roma nemzetiséget jelölő lakókat az alacsony komfortfokozatú lakásokban, mindössze 8,54%-ot, szemben a roma lakosság 69,73%-val (lásd 2. ábra).

2. ábra A lakások komfortfokozatai a teljes mintában és eloszlása a roma és nem roma csoportokban

Szignifikáns a különbség a lakások komfortfokozatai és a kitöltő végzettsége között. Vagyis minél magasabban képzett a válaszadó, annál valószínűbb, hogy magasabb komfortfokozatú lakásban lakik ($p = 0,000$, Cramer's $V = 0,337$). Ennél a jelenségnél valószínűleg van egy közvetítő tényező is, a magasabb iskolai végzettséggel általában járó magasabb fizetés, mely alapján a lakás is magasabb kényelmi fokozatú lehet.

A szubjektív anyagi jólét megítélése

A legtöbb család az átlagos anyagi körülményeket jelölte meg, igaz a kérdőívben úgy szerepelt, hogy a többi családhoz képest jelölje meg az anyagi háttérüket, így mivel közel azonos anyagi háttérű családok élnek egymás mellett, így egymáshoz képest nem biztos, hogy releváns összehasonlítás. A szegregátumok jellemzőiből kiindulva ennél a kérdésnél is szembetűnő, hogy átlagon felüli életszínvonalat nem jelölt meg egy család sem.

A jólét szubjektív meghatározását objektívvé tehetjük azáltal, hogy összevetjük a megítélt anyagi háttérrel és a lakás komfortfokozatát. A két tényező között erős kapcsolatot figyelhetünk meg ($p = 0,000$, Cramer's $V = 0,356$), így a lakosok saját háztartásuk szubjektív gazdasági megítélése megerősítést kapott.

A független t-próbás vizsgálat erős, szignifikáns különbséget ($p = 0,000$; $t = 7,855$) mutatott a szubjektív anyagi jólét megítélésében a felmért háztartásokban a roma és nem roma családok között. A roma családok közel fele gondolja úgy, hogy szegénységben él, míg a nem roma családoknál ezen lakosok aránya nem éri el a 10 %-ot sem (lásd 3. táblázat).

Általánosságban lehet tudni, hogy milliós nagyságrendre tehető azok száma, akik ma Magyarországon szegénységben élnek, és a romák nagy többsége is közéjük tartozik. Az is köztudott, hogy minél szegényebb egy társadalmi csoport, annál több tagjai között a roma származású. Ráadásul a 2010-től életbe lépett kormányzati lépések megnövelték a szegényebbek terheit: az egykulcsos adó, a szociális juttatások csökkentése és maximalizálása kiemelten sújtotta a legszegényebb réteget.³²

Az adatok azt is alátámasztják, hogy minél rosszabb anyagi körülményeket jelöltek meg, annál többen élnek az adott háztartásban ($p = 0,000$, korreláció = $-0,436$). Ez megerősíti azokat a más kutatásból is leszűrhető általánosságokat, miszerint a gazdasági szűkösség a lehetséges oka több generáció, családtagok együttélésének.

³² Bíró Nagy András – Boros Tamás: A romák helyzete Magyarországon..., *i. m.*, 2012, 7.

		teljes minta	Nemzetisége	
			nem roma	roma
Komfortfokozat* ($p=0,000$, Cramer's $V=0,356$)	komfort nélküli	32,78%	,00%	38,74%
	félkomfortos	25,89%	6,09%	30,89%
	komfortos	10,02%	14,63%	8,90%
	összkomfortos	30,90%	76,83%	20,94%
	nem tudja	,42%	,00%	,52%
Szubjektív anyagi jólét* ($p=0,000$; Cramer's $V=0,751$)	szegénységben	39,46%	7,32%	46,34%
	átlagosan	58,25%	84,15%	53,14%
	jól	1,88%	8,54%	,52%
	átlagon felül	,42%	,00%	,00%

3. táblázat A komfortfokozat és szubjektív anyagi jólét megoszlása³³

Az arra a kérdésre adott válaszokban, miszerint mennyi lenne a kényelmesen elegendő összeg, nincs szignifikáns különbség a nem roma és roma csoportok között. A felmért családok úgy gondolják, hogy átlagosan 30 864 Ft/fő jövedelem kényelmesen elegendő egy hónapban. Ez a vágyott összeg egyébként töredéke a KSH adatai alapján a háztartások egy főre jutó éves átlagos jövedelmének, ami 2010-ben 82 906 Ft volt.³⁴

Azt is fontosnak tartottuk megkérdezni, hogy ha lenne lehetőségük, akkor elköltöznének-e a településről, és ha igen, mi lenne annak a fő motivációja. 65,1%-ban nem érznek késztetést a lakók, hogy elköltözzenek, 25,1%-uk költözne el, ha lehetősége lenne rá, és 9,8%-uk nem tudja, mit tenne ebben az esetben. Az igent válaszolók 30,4%-ának munka reményében költözne, csupán 4,7%-uk az oktatás miatt, a többiek az egyéb vagy nem tudja kategóriákat jelölték meg. A költözési kedv igen alacsony, a lakás és az anyagi körülményekhez képest, ugyanakkor ez a szegényebb, elmaradottabb rétegek sajátos vonása is, hiszen maga a szegénység kultúrája akadály a mobilitásban.

³³ A különböző kategóriák mentén jelzett szignifikanciaszint és erősség a két csoport közti különbséget jeleníti meg. A táblázatban kiemeltük a teljes mintához képesti minimum 10 %-os különbséget (abszolút értékben, irány jelzése nélkül).

³⁴ KSH: A háztartások..., *i. m.*, 2012.

Összességében a fenti állapotfelmérésből az szűrhető le, hogy a szegregációs folyamat által veszélyeztetett társadalmi csoportok között figyelemmel kell lenni a roma lakosságra, hiszen életkörülményeiket tekintve csaknem minden mutatóban a városi átlag alatt marad.

Oktatási intézményekhez való hozzáférés és nemzetiségi oktatás

A szegregátumok elkülönült telepeken, azaz olyan zárt települési egységekben helyezkednek el, amelyek a nem roma települések szélén vagy a településektől távol fekszenek, és a többé-kevésbé homogén roma népességnek adtak otthont. A halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek nagy számban élnek a szegregált településrészekben fekvő, például déli-lucernási lakásokban. Ezen önkormányzati lakások nagy részében nincs lehetőség arra, hogy a gyermek leüljön tanulni, könyvet olvasni. Igen szegényes létezésben élnek a gyermekek, a fekvőhelyen is csak zsúfolt alvás lehetősége biztosított, s nagyon nehéz az esti fürdés, a mosás megoldása még azoknál a családoknál is, ahol erre megvan az akarat. A legnagyobb számban a Déli Lucernás, Bodaszőlő és a Szőlőskertek területén vannak jelen a veszélyeztetett gyerekek.³⁵

Hajdúböszörményben esélyegyenlőségi tervet írtak az utóbbi években, melyben részletezik a hátrányos és a halmozottan hátrányos gyermekek oktatáshoz való hozzáféréseinek főbb célkitűzéseit és lépéseit. Eszerint az új intézménystruktúra kialakítása után át kell tekinteni a beiskolázási körzeteket, összhangban a hátrányos helyzetű tanulók integrált nevelési alapelveivel. A hátrányos helyzetű tanulók valamennyi intézményben azonos arányban legyenek jelen, figyelembe véve a lakóhely intézménytől való távolságát. A hátrányos helyzetű, elsősorban roma tanulók minél nagyobb számban történő bekapcsolása a képességkibontakoztató és az integrációs felkészítő programba társadalmi hátrányuk kompenzálására lehetőség. Ugyanakkor kiemelt fontosságú, hogy az iskolákban meg kell teremteni az integráltan nevelhető, sajátos

³⁵ Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája..., *i. m.*, 2010, 79.

nevelési igényű tanulók és hátrányos helyzetű tanulók befogadásának feltételeit.³⁶

A szegregátumok jellegzetességéhez tartozik, hogy a szolgáltatóhálózathoz, iskolához, közigazgatáshoz való kapcsolódás a távolság és az utak hiánya miatt elégtelen. Így jelen kutatásunkban is érdeklődtünk afelől, hogy a háztartásokhoz viszonyítva milyen távolságban kell a gyerekeknek iskolába járniuk. Azt találjuk, hogy legközelebb 0-0,5 km-re vannak az iskolák, a legmesszebb 80 km-re van a felmért lakásokhoz képest. A súlyozott átlag alapján átlagosan 2,92 km-re (szórás = 4,61) található oktatási intézmény a háztartásokhoz képest.

Nemzetiségi oktatás a településen elvétve található, a válaszadók mindösszesen 1,7%-a számol be arról, hogy van erre lehetőség, 75%-uk nem tud nemzetiségi oktatásról Hajdúböszörményben. Az elemzés során az is kiderült, hogy a nemzetiségi oktatást igénybe vevő családok nem hajdúböszörményi oktatási intézményekbe járnak, elképzelhető, hogy pont annak hiánya miatt. Hiszen ahhoz képest, milyen kevesen tudnak arról, hogy a településen folytatnak nemzetiségi oktatást/vagy éppen nincs rá lehetőség, a roma tanulók 6,61%-a olyan oktatási intézménybe jár, ahol nemzetiségi oktatás folyik, tehát az igény sok esetben megvan rá. Elképzelhető az is, hogy többen igénybe vennék, ha a közeli iskolá(k)ban is elérhető lenne kisebbségi oktatás.

A roma válaszadók 35,95%-a változtatna valamilyen módon a nemzetiségi oktatáson. Mivel igen kis arányban folytatnak nemzetiségi oktatást és kevesen tudnak arról, hogy egyáltalán van erre lehetőség, így feltételezhető, hogy éppenséggel a változtatás az lenne, hogy legyen nemzetiségi oktatás. Így az erre vonatkozó igényt érdemes figyelembe venni, hiszen jelenleg azoknak a tanulóknak, akik nemzetiségi oktatásban szeretnének részt venni, úgy tűnik, másik településre kell járniuk.

³⁶ MTA Gyerekszegénység Elleni program..., i. m.

		teljes minta	Nemzetisége	
			nem roma	roma
Nemzetiségi oktatás a településen* ($p=0,000$; Cramer's $V=0,148$)	van	1,68%	1,22%	1,85%
	nincs	75,00%	93,90%	70,71%
	nem tudja	23,32%	4,88%	27,44%
Igénybe veszi a nemzetiségi oktatást?* ($p=0,05$; Cramer's $V=0,113$)	igen	5,68%	,00%	6,61%
	nem	94,32%	100,00%	93,39%
Változtatna-e a nemzetiségi oktatáson?* ($p=0,000$; Cramer's $V=0,257$)	igen	29,92%	1,22%	35,70%
	nem	60,67%	98,78%	52,76%
	nem tudja	9,41%	,00%	11,55%

4. táblázat A nemzetiségi oktatással kapcsolatos adatok³⁷

Összegzés

A 2014-ben Hajdúböszörményben végzett felmérés során kitértünk a háztartások képviselő személyek demográfiai adataira, melyek közül a végzettséget, a foglalkoztatottsági adatokat és a nyelvhasználatot emeltük ki a tanulmányban. A felmérés során 479 háztartás került a végső mintába, melyek közül 382 roma, valamint 82 nem roma háztartásként definiálható (15 esetben nincs adatunk a nemzetiségre vonatkozóan). A végzettség kapcsán kapott adatok összecsengnek az előzetes kutatások tapasztalataival, miszerint ezen térségben élők jellemzően alacsonyabb iskolai végzettségről számoltak be, ugyanakkor a foglalkoztatottsági adatoknál meglepően magas számokkal találkoztunk. A magas foglalkoztatási ráta az éppen akkor Hajdúböszörményben aktuálisan folyó közmunkaprogram eredménye, mintsem az itt élők számára létrejött állandó munkahelyek és elhelyezkedési lehetőségek. Úgy tűnik, a munkavállalási problémákra az időszakos jellegű közfoglalkoztatottság átmeneti megoldást jelenthet – legalábbis ezzel a jelenséggel találkozhattunk nagy arányban jelen mintában –, ugyanakkor annak demoralizáló hatása, időszakos jellege és munkával járó alacsony bér miatt kérdéses annak valódi eredménye. A felmért hajdúböszörményi településrész lakásai, háztartásai, azok lakhatási jellemzői úgy mint a lakásméret, a komfortfokozat, valamint az egy háztartásban élők száma is a szegregált

³⁷ A különböző kategóriák mentén jelzett szignifikanciaszint és erősség a két csoport közti különbséget jeleníti meg. A táblázatban kiemeltük a teljes mintához képesti minimum 10 %-os különbséget (abszolút értékben, irány jelzése nélkül).

településrészek jellemző lakáshatási viszonyait tükrözik. Ezen belül a roma és nem roma lakások komfortfokozatai között szignifikáns különbség mutatkozott, melynek magyarázatában az anyagi különbségek mellett az esetleges kulturális különbözőségek is szerepet játszhatnak.

A 2010-es felmérés szerint igen szegényes életterben élnek a hajdúböszörményi gyermekek és a város célként tüzte ki az oktatáshoz való szélesebb hozzáférhetőség biztosításának lehetőségét, illetve kifejezetten törekszenek a szegregációs jelenségek visszaszorítására is. Jelen kutatásunk leginkább az oktatási intézmények földrajzi távolságát, illetve a nemzetiségi oktatás kérdését taglalta. A felmérés alapján az bizonyos, hogy a hajdúböszörményi mintán feltárt nemzetiségi oktatás hiányosságai gyakorlati intézkedéseket igényelnek.

Felhasznált irodalom

Bíró Nagy András – Boros Tamás: A romák helyzete Magyarországon és a kitörés útja a szegénységből. In: *Policy Solutions*, 2012, 18.

Fónai Mihály – Fábíán Gergely – Filepné Nagy Éva – Pénzes Mariann: Szegénység, egészség és etnicitás: Északkelet-Magyarországi kutatások empirikus tapasztalatai. In: *Szociológiai Szemle*, 2007, 3-4. sz., 53-81.

Fórizs László: *Közfoglalkoztatás. Hajdúböszörmény Városának Hivatalos Honlapja.*
<http://www.hajduboszormeny.hu/onkormanyzat/index.php/cikk/242-kozfoglalkoztatatas> (2015-10-20)

Hajdúböszörmény Város Önkormányzata: Szociális Szolgáltatástervezési Koncepciójának Felülvizsgálata. 2008-2010.
http://www.szocialisportal.hu/c/document_library/get_file?p_l_id=17880&groupId=10504&folderId=19683&name=DLFE-979.pdf (2015-10-20)

Hajdúböszörmény Városának Integrált Városfejlesztési Stratégiája, 2010. http://www.terport.hu/webfm_send/3820 (2015-10-20)

- Heltai János Imre: *A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1999.
- Kadét Ernő – Varró Gabriella: *A roma lakosság hozzáférése az Unió fejlesztési forrásokhoz Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Budapest, TASZ, 2010. 199. http://tasz.hu/files/tasz/imce/Varro_kadet_kutatas.pdf (2015-10-20)
- Kertesi Gábor – Varga Júlia: Foglalkoztatottság és iskolázottság Magyarországon. In: *Közgazdasági Szemle*, 2005, július-augusztus, 633-662.
- Kertesi Gábor: *Társadalmi felzárkóztatás és a romák integrációja: empirikus eredmények az oktatás területéről*. Konferencia-előadás. MTA TK KI 2010.szeptember 28.
- KSH: Társadalmi helyzetkép 2010 – Lakáshelyzet. 2010. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/thk/thk10_lakas.pdf
- KSH: 2011. évi Népszámlálás. Területi adatok – Hajdú-Bihar megye. 141. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_09_2011.pdf (2015-10-20)
- KSH: A háztartások egy főre jutó éves átlagos jövedelme jövedelemforrások szerint. 2012. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc006b.html (2015-10-20)
- Lakatos Szilvia: A román/lovári nyelv. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2006, 112-130.
- Marián Béla: *Roma Társadalom*. Kutatási zárójelentés. 2009. 51. <https://uccuprojekt.files.wordpress.com/2010/04/romak-marketing-centrum.pdf> (2015-10-20)
- Mező Barna: *Párhuzamos társadalmak – szegregációs és integrációs folyamatok Hajdúböszörményben*. Doktori dolgozat, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.
- MTA Gyerekszegénység Elleni program: *Esélyegyenlőségi terv – Hajdúböszörmény*.

http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=231 (2015-10-20)

Surányi Éva – Kézdi Gábor: *Nem-kognitív készségek mérése az oktatási integrációs program hatásvizsgálatában*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2010.

Szabóné Kármán Judit: *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012, 29-55.

Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. In: *Szociológiai Szemle*, 2001, 3.sz., 19-46.

Tímár Lajos: A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. In: *Tér és társadalom*, 1988, 2. sz., 86-93.

Tót Éva: A hátrányos helyzetű tanulók családi körülményei. In: *Educatio*, 1997, 1.sz., 8-23.

Tóth Antal: Hajdúböszörmény településmorfológiai képződményeinek változásai a XIX-XX. században. In: *Tér és társadalom*. 1996, 1-2.sz., 111-121.